

ՎԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿԸ ԳԵՐԱԶԱՆՅՈՂ ՆՐՋԱՓՈԽ ՍԵՎ ՎԱՏՈՐՈՒՄ

«Քանի դեռ Հայկական հարցը լուծուած չէ, այն շարունակ, ինչպէս դամոկլեան սուր, կնոնոյի Թուրքիայի գլխավերեւում, մինչեւ վերջապէս ասիական Թուրքիայի համար կդառնայ նոյնը, ինչ Յունական կամ Բուլղարական հարցն է եղել եւրոպական Թուրքիայի համար»

(Նոհաննէս Լեփսիուս):

Քեռիկնի եւ Սան Ստեֆանոյի բանակցութիւններն ամփոփող գրականութեան էջերում անխտիր առկայ է պայմանագրային հետեւեալ կէտը՝ «Ռուսաստանը Թուրքիայից ստանում է «1410 մլն ռուբլի ռազմատուգանք, որի մեծ մասը (1100 մլն ռ.) փոխարինւում է տարածքային զիջումներով»։ Այս զիջումները յիշատակելիս, ի թիւս այլոց նշւում են «Արդահանը, Կարսը, Բաթումը, Բայազէտը եւ մինչեւ Սողանլուղ ընկած տարածքը»¹։

Բնականաբար առաջին պահին թւում է, թէ չակերտներով քաղուող պայմանագրային ձեւակերպումներն ու տեղանունները ենթակայ չեն թարգմանութեան, ու կողմնակի աչքի համար շարադրանքը նմանւում է առուծախի տարրական արձանագրման, ուր ռուսն ու թուրքը հողի ու փողի առեւտուր են անում՝ առանց դոյզն-ինչ ափսոսանքի, ցաւի, կսկիծի՝ փոխանցուող հողերի ու քաղաքների համար, ինչն ինքնին զարմանալի է։ Սակայն ամեն բան պարզւում է, երբ օտարահունչ անունները փոխարինւում ենք իրենց բնիկ, իրական ձեւերով, եւ տեսնում ենք, որ իրականում մէկը միւսին էր յանձնում Արդահանը, Կարսը, Դարոյնքը ու մինչեւ Այրարատի սահմանը կազմող Մեծրաց իմա՛ Տայոց² լեռներն ընկած տարածքը։

¹ Տե՛ս օր.՝ <https://mer-oughin.am/2021/02/19/երեք-սերունդ-մաս-առաջին/>, հմմտ. <https://gevorgyanstar.wordpress.com/2020/11/13/02-13-11-2020--հայոց-պատմություն/>, <https://svetlanamsite.wordpress.com/2021/11/28/սան-ստեֆանոյի-և-բերլինի-պայմանագրերը/> եւն։

² Պէտք է նկատել, որ Մեծրաց եւ Տայոց տեղանուններում հիմնական արմատը՝ գաղափարը, նոյնն է՝ մեծ=տի (տի Հայք—Տայք), եւ այդ պարագային գուցէ տեղին կլինի «Մեծ-

Նրանց համար անհարազատ եւ խորթ վայրեր, որոնք կարող էին ազատ տալ եւ վերցնել փողի դիմաց: Այս կապակցութեամբ թերեւս կարելի է նկատել, որ անունների թարգմանութեան կամ փոխանցման հարցը, թերեւս, պարզ լուծում ունի. ընդամենը պէտք է կիրառել ընթերցողի համար ընկալելի տարբերակներ կամ նուազագոյնը ծանօթագրել, որ իմացուի ասենք Ephrem of Edessa կամ Aprem of Nisibis (Եփրեմ Ասորի) անուններով հանդիպող անձի ինքնութիւնը, Վասիլի (Բարսեղ) Մեծի ով լինելը եւ այլն: Անշուշտ սա պարզ եւ արագ լուծուող խնդիր չէ, բայց գոնէ ձգտել պէտք է: Այս հարցին հնարաւորինս բժախնդրօրէն է վերաբերուել «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան» շարքի հերթական՝ 25-րդ³ հատորի կազմող՝ պատմական գիտութիւնների թեկնածու Գոհար Աւագեանը: Ինչու ենք այս հանգամանքն առանձնակի շեշտում. որովհետեւ զուտ տեղանունների ցանկը գրքում 15 մեծադիր էջ է, ուստի կարելի է նաեւ պատկերացնել, թէ դրանց պարզումն ու ճշգրտումը որքան ժամանակ խլած կլինի, սակայն սրա շնորհիւ է, որ ցուցակում հանդիպող տեղանունները ոչ թե օտար վանող հնչիւնախմբեր են, այլ հասկանալի, պարզ, աշխարհագրօրէն ծանօթ ու հարազատ վայրեր մերազնեայ ընթերցողի համար: Ինչպէս գրում է կազմողը՝ հատորում ժողովուած «փաստաթղթերը տեղեկութիւններ են պարունակում Կարսի մարզի հայկական վանքերի ու եկեղեցիների կալուածքների, դրանց տեղաբաշխման, շահագործման, ստացուող եկամուտների, վանքերի ու եկեղեցիների ընդհանուր դրութեան, շարժական գոյքի, դրանց կառավարմանն ու շէնացնելուն ուղղուած ձեռնարկների, վերանորոգումների, որոշ հինաւուրց վանքերի ու նրանց մնացորդների պահպանութեան, վանահայրերի նշանակման, քահանայական ձեռնադրութիւնների, պարգեւատրումների, նրանց գործունէութեան եւ այլ հարցերի մասին: Առանձնակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում Անիի աւերակներին, դրանց պահպանութեան ուղղութեամբ ձեռնարկուած քայլերին, Անիի Մայր Տաճարի վերանորոգմանը, պեղումներին վերաբերող վաւերագրերը: Հասցէագրուում է պատմաբաններին, աստուածաբաններին եւ ընդհանրապէս հայագիտութեամբ հետաքրքրուողներին» (տե՛ս էջ 4): Վաւերագրերի ցանկում 333 միաւոր է: Կան փաստաթղթեր, որ օտար լե-

րաց»ի ուղղական դիտել Մեծրայք ձեւը. այլ ստուգաբանութիւն տես <http://lousavor-avedis.org/?p=15557> հասցէում:

³ Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան, Գիրք ԻԵ., Կարսի Փոխանորդութիւն, Ս. էջ-միածին, 2022, 504 էջ:

զուտով են: Մատենաշարի նախնական հատորներում նման փաստաթղթերին կցւում էին թարգմանութիւնները եւ կարծում ենք ապագայում այս աւանդոյթը շարունակելը ցանկալի է: Հաւաքուած նիւթերը պատմական կարեւոր տեղեկութիւններ են հաղորդում 1871–1920 թուականների էական իրադարձութիւնների վերաբերեալ եւ հրատարակւում են առաջին անգամ: Ու չնայած անցեալի այս խօսող վկաներն արդէն մէկ դարից աւելի տարիք ունեն, դրանց միջոցով յաճախ այնպիսի պատկերներ են յառնում, որ ասես մեր օրերի պատմութիւնն են հաղորդում: Օրինակ՝ անդրադարձը Կարսի եկեղեցիներին, «զորս մահմեդականք դարձուցեալ են ի մզկիթս» (էջ 12), տեսարան, որ ամբողջութեամբ մեր օրերին է աղերսւում: Հաշուած էջեր յետոյ «Ախալքալաքէն «Արարատ»ին թղթակցող Կարապետ Տէր-Սարգսեան Մարգարեանցի» գրութիւնն է ուղղուած Գէորգ Դ. կաթողիկոսին՝ «Կարսի Ս. Առաքելոց եկեղեցին ռուս ուղղափառ եկեղեցու վերածելու հրահանգի մասին» (էջ 22): Սրան յաջորդում է Կարսի Հայոց առաջնորդ Դրիգորիս վարդապետ Աղուանեանի զեկուցագիրը Գէորգ Դ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին՝ նոյնական բովանդակութեամբ՝ խլուող իւրացուող եկեղեցու մասին: Ինչպէս կարելի է նկատել նուաճողական ձեռագիրը նոյնն է՝ սեփականացնել այլոց քրտինքով ու շարձարանքով ստեղծուածը: Յիշեալ երկու վաւերագրերը դիտարկելիս հարց է առաջանում, թէ ինչո՞վ է հիմնաւորելի այն հանգամանքը, որ աշխարհական թղթակցողը նամակը գրել է 1878 թ. հոկտեմբերի 25-ին, իսկ Կարսի հոգեւոր առաջնորդը՝ 29-ին: Ամենայն հաւանականութեամբ կարելի է ենթադրել, որ առաջնորդը դեռ յոյսեր է փայփայել կամ փորձել է հնարաւոր լուծումներ գտնել: Խլել-զաւթելու հակում-բնազդի վերաբերեալ կասկածները փարատում է №10 վաւերագիրը, որ Կարսի Հայոց առաջնորդն ուղղել է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին. «Վեհափա՛ռ Տէր. Կարսայ Մայր եկեղեցին, զոր ռուսներ գրաւեցին, եւ որոյ վերանորոգութիւն հրամայուած էր յետաձգել, բայց այս տարի Ս. Ծննդեան տօնէն յառաջ օծելով սկսեցին ժամերգութիւն կատարել առանց վերանորոգելու: Այս եկեղեցւոյ փոխարէն տեղւոյս կառավարութենէն մեզ առաջարկուեցաւ ճամիի (մզկիթ) դարձուցած երկու փոքրիկ եկեղեցիներէն մէկն առնել: Բայց մեք լսած ըլլալով որ Ձերդ Վեհափառութիւն Մայր եկեղեցւոյ մասին թղթակցութիւն բացած էք Բարձր. Փոխարքային հետ, յետաձգեցինք նոյն եկեղեցին ընդունել, մնալով սպասու Ձերդ Բարձր հրամանին եւ պէտք եղած հրահանգին» (էջ 26–27, բնագրային հատուածները բերում ենք առանց

ընդմիջարկութեան): Զարմանք յարուցող որեւէ բան կ'այն նամակում. անշուշտ, ընդհանրապէս իւրացնողների ինչին էր պէտք աղօթատունը, երբ իրենց գործերով իսկ վկայում էին, որ չեն հաւատում Աստծու գոյութեանը: Այլ հարց. իսկ ի՞նչ վերաբերմունք կար «սեփականացման ծրագրերում չներառուած» հայկական սրբավայրերի հանդէպ: Այստեղ անմիջականօրէն գործող ձեռքը դժուար է նկատել, սակայն ձեռագրի տարբերութիւններ, կարելի է ասել, չկան: Իբրեւ օրինակ կարելի է յիշել Յովսէփ աւագ քահանայ Կոստանեանցի գրութիւնը, ուր վերջինս ահազանգում է, որ «գաւառապետն պաշտպանելով զնորագաղթ եզդի ազգէ քիւրդս եւ թողեալ զանշափ ամայութիւն նորանուաճ երկրին Կարուց՝ բնակեցուցանէ զնոսա առ հրաշակերտ վանորայս նախնաշէն եկեղեցեաց մերոց որով ի հարկէ հետեւելոցն է այնոցունց ոչ թէ վերանորոգութիւն եւ վերականգնումն, այլ վերջնական աւերումն ու անհետանալ մնացեալ նշխարացն, որպէս եւ ի պարապի վանորէիցն Բագնայրի, ուր թէեւ համաձայն հրամանի դորին կարգեցան ի վանահայր եւ ի վերահսկող Յունան վարդապետն Սուքիասեան, սակայն նոյն գաւառապետն եւ ստորագրեալք նորա հետզհետէ ջանադիր լինին կարճել զամենայն միջոցս աշխատանաց նոյն վանահօրն եւ զօրացուցանել զբնակութիւնս եւ զիրաւունս յիշատակեալ մարաց» (էջ 73): Անշուշտ հնարաւոր է, որ նշեալ հակահայ գրսեւորումները «ինքնագլուխ» կամ «նուիրատուութիւններով» առաջնորդուող գաւառապետի դիրքորոշման արդիւնք են, սակայն դրա հաւանականութիւնը բացառում է այլ եւ այլ փաստաթղթերով, որ ուղղակիօրէն վկայում են պետական յատուկ քաղաքականութեան մասին: Ահա Ամենայն Հայոց Գէորգ Դ. կաթողիկոսին ուղղուած զեկուցագրում Կարսի վիճակի առաջնորդ Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղուանեանը գրում է՝ «Ի կառավարութենէն Ռուսաց բացարձակ արտօնութիւն տուեալ է ի Ռուսաստանի բնակեալ յունաց եւ մալականաց գաղթել ի վիճակն Կարուց, եւ վերաբնակել անդանօր: Այլ սակայն ցարդ Ռուսիաբնակ հայկական ազգիս ուրուք ոչ երբեք, որպէս ցանկան բազումք ի գիւղորէիցն Աղէքսանդրապօլի եւ Ախալքալաքայ» (էջ 36): Նամակի շարադրանքում եպիսկոպոսը ներկայացնում է առկայ իրավիճակը, նշելով, թէ վտանգ կայ, որ իշխանութիւնների թոյլտուութեան շնորհիւ հայկական սրբավայրերի հարեւանութեամբ հաստատուած յոյներն ու մալականները կարող են իւրացնել դրանք, մինչդեռ «ոչ թոյլատրի գէթ յայնոսիկ գիւղորայս բնակել քանի մի գերդաստան Հայոց, առ ի պահպանել զայնոսիկ վանորայս» (էջ 36): Բացայայտումների առումով սպա-

ուիչ է N° 169 վաւերագիրը, որ «Եկեղեցական գոյքի բռնագրաւման» ցարական յայտնի օրէնքի դրսեւորումների մասին է: Սրա կապակցութեամբ Կազմողն օգտակար ծանօթագրութիւն է դրել. «Հստ եկեղեցական գոյքի բռնագրաւման մասին 1903 թ. յունիսի 12-ի ցարական օրէնքի Հայ Եկեղեցու եւ հոգեւոր հաստատութիւնների ողջ անշարժ գոյքն ու դրամական միջոցներն անցնում էին ռուսական պետութեան տնօրինմանը (ընդգծումը մերն է.— Գ.Է., Ա. Խ.): Իր հերթին՝ պետութիւնը գոյքից եւ դրամից գոյացած եկամուտներից բաժին էր հանելու Եկեղեցուն, իսկ զգալի մասը՝ պէտք է յատկացնէր բացուելիք պետական դպրոցներին»: Այս օրէնքի նպատակն էր,— բացատրում է Կազմողը,— հայկական մշակութային-լուսաւորչական հիմնարկները զրկել գործունէութեան նիւթական միջոցներից, իսկ հոգեւորականներին՝ դարձնել պետութիւնից նպաստ ստացող հնազանդ պաշտօնեաներ: Նման անարդարացի որոշման դէմ ամենուրեք տեղի ունեցան բողոքի ցոյցեր, զինուած ընդհարումներ ուստիկանութեան հետ, ահաբեկուեցին մի շարք ցարական պաշտօնեաներ: Պայքարը ղեկավարում էր հայ հոգեւորականութիւնը Մկրտիչ Ա. Խրիմեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի զխաւորութեամբ: 1905 թ. օգոստոսի 1-ին Նիկոլայ 2-րդը ճարահատեալ հրամայեց վերադարձնել գոյքը եւ վերաբացել հայկական դպրոցները: Հայ Եկեղեցու գոյքի բռնագրաւման եւ դպրոցների փակման վերաբերեալ ցարական օրէնսդրական փաստաթղթերն ու արձանագրութիւնները տէս ՀԱԱ, ֆ. 101, ց. 1, գ. 58, թթ. 1—4» (էջ 245): Այսօր վերջին հարիւրամեակների գաղութարար-նուաճող զաւթիչների գործելաոճի վերաբերեալ քննարկումներ են սկսուել: Դրանց շարակարգից յատկապէս երկու տեսակէտ կցանկանայինք յիշել. ոմանք հիմա պաշտպանւում են ասելով՝ Անյայտ էր, գաղտնի էր, թէ ինչ է կատարուել ու կատարւում արինռուշտ կայսերապետութեան շրջանում: Առաւել վարպետորդիները խոստովանում են, որ գիտէին, թէ ինչ է կատարւում, սակայն համատարած վախի ու սարսափի մթնոլորտում ոչ ոք չէր կարող խօսել իրականացուող քաղաքականութեան մասին: Թէ՛ առաջին, թէ՛ երկրորդ դէպքի համար կարող ենք բերել Պարոյր Սեւակի տողերը, որ հրապարակուել են խորհրդային ծաղկուն գրաքննութեան տարիներին՝ ապացուցելու. մտաւորականը պարտաւոր է եւ տեսնել, եւ ասել ճշմարտութիւնը.

5000 տարուայ,

500 տարուայ,

եւ 50 տարուայ

պատմություն ունի այդ ջարդ-սպանդը, նախնի-եղեռնը,
 որ չի՛ ավարտուել ու չի՛ ավարտում.
 կարմիր էր, հիմա ներմակ է դարձել,
 եւ հիմա արդեն նա գանգ չի հատում,
 այլ գրաւում է,
 չի կտրում ձեռքեր, այլ վարձում ընդմիջոյ,
 չի առեւանգում, այլ հմայում է,
 չի հեղում արիւն, այլ ծախ է առնում
 եւ, միացնելով երակ-երակի,
 իր ամենակոյ արեանն է խառնում...⁴

Հրապարակուած հատորում առանց կրճատումների ու գաղտնա-
 գրման խտացուած է գրեթէ մէկ դարի պատմութիւն: Վաւերագրերի մե-
 ծագոյն մասը բացի ուղղակիօրէն հաղորդուող տեղեկութիւններից նաեւ
 կողմնակի բաւարար նիւթ են տրամադրում ի սպառ վերացնելով պատ-
 մութեան թուացեալ քօղը եւ վերջնականապէս համոզելով՝ պէտք չէ սպա-
 սել Դամոկլէսի սրին, ձիամագի կտրուելուն, Սասունցի Դաւթի թուրն
 է հարկաւոր:

ԳԵՈՐԳ ՀՆԶԱՅԵԱՆ⁵

Բանասիրական գիտ. թեկնածու

ԱՆԻ ԽՈՒԴԱՎԵՐԴԵԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու

⁴ Տե՛ս <http://sevak.am/lpoem/poem/ԵՌԱԶԱՅՆ-ՊԱՏԱՐԱԳ>:

^{5*} Այս ազգանունը վերջինը կրել է Հռիփսիմէ Հնձացեանը, որ իր մահով վախճանուել է 1953-ին: Գերդաստանի բոլոր միւս անդամները եղեռնի զոհեր են, սակայն ամուսնու ազգա-
 նունն ընդունած Հռիփսիմէի թոռներն ու ծոռները՝ Բագրատունեաց շառաւիղ Մելիք-Բաղդա-
 սարեանները, մեծ-մօր ազգանունը երբեմն կիրառում են իբրեւ ծածկանուն՝ փորձելով այդու
 վառ պահել նախնեաց յիշատակը: Հնձացեան տոհմի առաւել յայտնի ներկայացուցիչները
 Հռիփսիմէի պապն ու նախապապը՝ Նիւմայի եւ Նիտայի անուանի աշուղներն են (նկատենք,
 որ իրենց թուերին պարտասիր չէ աշուղութիւնը դիտարկել որպէս գլխաւոր զբաղմունք: Այդ
 տարիներին իբրեւ աշուղ յիշուել են Յակոբ Պատրիարք Նալեանը՝ Նիւմայի տէս «էջմիածին»,
 2006, Զ., էջ 141 եւ Գ. ԲԱՄՊՈՒՔՅԱՆ, Յակոբ Նալեան Պատրիարք. կեանքը, գործերը եւ աշա-
 կերտները, Ստամբուլ, 1981՝ Յովհաննէս Եպիսկոպոսը՝ Թալիպի, Յակոբ Վարդապետ Պէրպէ-
 րեանը՝ Իսէվի եւ այլք). տէս «Ծաղիկ», Պոլիս, 1892, 13 յունիս: Այս լրագիրը Հնձացեաններին
 ներկայացնում է այսպէս՝ «30. Նիտայի, հաշատուր՝ Կարնոյ Հենձ գիւղէն. երգած է տաճկ. եւ
 սորա զաւակն եւս եղած է հոշակաւոր աշուղ, որ է՝ 31. Նիւմայի, Բաղդա՝ Կարնոյ Հենձ գիւղէն,
 երգած է տաճկերէն»: Տե՛ս նաեւ «Նիւմայի» — «Նոր-Դար», 1996, թ. 18 (20), 8 մայիս: Իր դասա-
 խօսութիւններից մէկի ժամանակ ՀԽՍՀ արուեստի վաստակաւոր գործիչ կոչմանը առաջինն
 արժանացած Գարեգին Լեւոնեանը՝ աշուղ Զիւանու որդին, անդրադարձել է նաեւ Հնձացեան-
 ներին. «Սպեւաթ-Նօվայից յետոյ նշանաւոր աշուղներ յիշուեցին Քեշիշ օղլի, որ իր երգ ու նու-
 ագով հասել է մինչեւ սովորանների ապարանքները, Թուջաւ, Նիտայի եւ նուազ նշանակութիւն
 ունեցող մի շարք անուններ». տէս «Գործ» (Թիֆլիս), 1909, 16 ապրիլ, № 77. — խմբ.: